

6

Enkele Friese lonen, 1697-1830

'1697 Sepke Ruieds zal tot loon hebben van maeij 1697 tot maeij 1698 de somma van 92 cg, twee paer schoen en vijf sestehalven tot een eerpenningh ... Den 18 februaris in vermindringe van bovenstaende loon verkoft aan Sipke Rujeds een paer reeden²⁴¹ voor 1 cg 14 st²⁴²

Inleiding

Hoewel er voor Friesland uitgebreide en nauwkeurige bronnen beschikbaar zijn over de prijs van (het gebruik van) land, is dit voor de periode tot ruwweg 1800 veel minder het geval voor de prijs van arbeid. In het bijzonder gegevens over de lonen in de nijverheid en de landbouw zijn schaars.²⁴³ De hier gepresenteerde loonindices zijn duidelijk minder representatief dan de pachtgegevens. Voor een deel zal de aannemelijkheid van de niveaus en de ontwikkeling daarom moeten worden afgeleid uit een vergelijking van deze gegevens met gegevens voor andere gebieden, met name Groningen. Daarnaast is het voor de interpretatie van de loongegevens van belang enige aandacht te geven aan de arbeidsmarkt.

Enkele opmerkingen over de arbeidsmarkt voor agrarisch personeel in Friesland, 1511-1830

Deze studie is gericht op de kostenkant van de landbouw. Idealiter zou voor de factor arbeid bekend moeten zijn hoeveel gezins- en loonarbeid er gebruikt werd, hoe deze arbeid werd beloond en aangestuurd, in welke tijd van het jaar de arbeid werd gebruikt, en hoe al deze factoren in de loop van de tijd veranderden. Voor het eind van onze periode is hier het een en ander over bekend. Er is vrij veel studie verricht naar de werking van de agrarische arbeidsmarkt in de achttiende en negentiende eeuw.²⁴⁴ En de studie van Van der Meer over het

²⁴¹ Schaatsen.

²⁴² Van der Meer, *Opkomst en úndergong*, 39.

²⁴³ Recent is met de *Fontes Leeuwardensis* van Faber, Nijboer en Schroor een belangrijke hoeveelheid bouwvaklonen voor 1580 beschikbaar gekomen. Daarnaast kan gewezen worden op het Kingma-archief waar reeksen uit te construeren zijn die teruglopen tot 1751.

²⁴⁴ O.a. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*; Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen*, 135-206; Priester, 'Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw', 487-500; Gooren en Heger, 'Per mud en bij de week gewonnen'; Paping, 'Vaste en losse arbeiders'; Paping, *Voor een handvol stuivers*, 64-119; Collenteur en Paping, 'De arbeidsmarkt voor inwonend personeel'.

boerenbedrijf van de Hibma's geeft voor de Nederlandse situatie een uniek lange termijn perspectief voor de periode 1697-1822.²⁴⁵ Ook over de zestiende en zeventiende eeuw zijn enige studies over de arbeidsmarkt gepubliceerd, hoewel deze vaak niet specifiek op Friesland of de agrarische sector betrekking hebben.²⁴⁶ Voor deze eerdere periode zijn voor Friesland weinig gegevens beschikbaar. Zelfs de vraag of er in Friesland in de periode tussen 1500 en 1600 door de meeste boeren gebruik werd gemaakt van inwonend personeel kan op basis van de beschikbare gegevens niet eenduidig beantwoord worden. Het is zeer aannemelijk dat dit zo was, maar harde bewijzen ontbreken vrijwel geheel. De meest gezaghebbende publicatie over de arbeidsmarkt voor agrarisch personeel in deze periode is nog steeds de studie van Postma en Spahr van der Hoek over de Friese landbouwgeschiedenis uit 1952. Maar ook in deze publicatie wordt door Postma regelmatig gebruik gemaakt van een 'bewijs uit het ongerijmde': er zijn bijzonder weinig gegevens over de arbeidsmarkt in het begin van de zestiende eeuw overgeleverd, dus dan was deze markt er waarschijnlijk ook niet.²⁴⁷

Bij het beschrijven van de arbeidsmarkt zullen we ons voor deze eerdere periode dus enigszins moeten behelpen. Toch kunnen we voor het personeel ook voor de zestiende eeuw enige conclusies trekken. De boekhouding van de Hibma boerderij geeft aan dat er, wanneer de boer overleed, in vrijwel alle gevallen direct extra vast personeel werd aangenomen (uitgebreider hierover in hoofdstuk 9). Het is aannemelijk dat ook in de zestiende eeuw het overlijden van de boer een arbeidsprobleem opleverde. Uit de Aanbrengh van 1511 en de herzieningen van later datum wordt duidelijk dat er een aanzienlijk aantal weduwes een bedrijf dreven. Dit kon aanzienlijke periodes beslaan. Zo werd over Syts Douwe's weduwe in 1540 gesteld: 'nutertyt en in den jaire van elven meyersche van de covente van Bergum, bruyckt van delanden by haer anno XI aangebracht ... vier pondemaeten saetlant, thien pondematen meden, negenthien pondematen vennen' oftewel ongeveer 12 hectare met een niet al te lage waarde van gemiddeld fl. 0,42 per pondemaat. Tot twee keer toe wordt gesteld dat ze ook in 1511 al bedrijfsleidster was. Syts Douwe's weduwe was niet de enige vrouw die al dertig jaar bedrijfsleidster was. Syrcktien Donye uit Stiens was dat ook en 'bruyckt als eygen of verhuurt somwylen' in totaal 33 pondematen. Dit waren niet de enige weduwes. In Wirdum, bezuiden Leeuwarden, waren er anno 1540 bijvoorbeeld 8 weduwes bedrijfsleidster van een bedrijf van rond de vijftien hectare of meer, wat vermoedelijk mede mogelijk was door het aannemen van extra personeel. Ook zal regelmatig gebruik zijn gemaakt van de hulp van inwonende kinderen.

²⁴⁵ Van der Meer, *Opkomst en úndergong*, 182-190.

²⁴⁶ O.a. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar*; De Vries, 1999; De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 701-762.

²⁴⁷ Spahr van der Hoek en Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*. Postma vond in het noordelijke en centrale kleigebied voor 1511 nauwelijks huizen van landloze arbeiders en concludeert, vermoedelijk terecht, dat de arbeidsmarkt voor uitwonend personeel betrekkelijk onontwikkeld moet zijn geweest.

Dit loste echter het acute arbeidsprobleem na het overlijden van de boer niet op. De bedrijven van deze weduwes konden aanzienlijk zijn. Weliswaar waren er ook relatief veel weduwes met slechts enkele pondematen in gebruik – over weduwnaars wordt geen specifieke informatie gegeven – maar Vrouck Peters Poelster weduwe uit Finkum had met 120 pondematen grasland een van de grootste bedrijven uit heel Leeuwarderadeel.²⁴⁸ Het is moeilijk in te zien hoe dit soort bedrijven zonder vaste en tijdelijke ingehuurde krachten gerund konden worden – denk alleen al aan het maaien en hooien van de minimaal 57 pondematen (ruim 20 hectare) hooiland van Vrouck Peters. En zelfs bij een zeer ruime land/koe ratio moet het bedrijf van Vrouck Peters minimaal 20 runderen hebben geteld – in die tijd waren er zeker twee vaste krachten voor nodig om deze te verzorgen. Deze argumenten golden natuurlijk ook voor vergelijkbare bedrijven waar wel zowel de boer als de boerin nog leefden. Maar in het geval van een weduwe zal, gemiddeld, de afhankelijkheid van loonarbeid toch groter zijn geweest. Loonarbeid moet op de grotere landbouwbedrijven op de Friese klei in 1540 en 1511 al een normale zaak zijn geweest.

Informatie valt ook te ontleen aan het beheer van de corpuslanden van de kloosters. Deze landen stonden onder direct beheer van de kloosters en werden deels met eigen en deels met gehuurde arbeid uitgebaat. Hier zijn een aantal boekhoudingen van overgeleverd. De economie van een kloosterhuishouding was uiteraard niet dezelfde als de economie van een ‘normaal’ boerenbedrijf. Om maar één punt aan te stippen: er waren geen kleine kinderen te verzorgen, een van de taken die in een latere periode vaak door de ‘lytsfaam’ werd uitgevoerd. Ook waren er geen opgroeiende kinderen die konden helpen bij het werk. Toch opereerden de kloosters niet in een sociaal of een technisch vacuüm. In de hooitijd moest ook bij de kloosters het gras van het land en moesten ze concurreren met andere bedrijven om de in die tijd schaarse arbeid, terwijl het produceren van boter en kaas op ruwweg dezelfde manier moet zijn gebeurd als op ‘normale’ boerderijen. Wel is het aannemelijk dat de corpuslanden zeker in de vijftiende eeuw als boerenbedrijf een bovengemiddelde omvang hebben gehad. In ieder geval waren er bij de kloosters vaste, inwonende personeelsleden.²⁴⁹ Ook vinden we in deze rekeningen posten voor bijvoorbeeld een ‘bou meyster’ en een ‘molkenvrou’.²⁵⁰ Mol telt voor het klooster te Nes in het begin van de zestiende eeuw voor het landbouwbedrijf drie vaste volwassen knechts, een jongen en twee vrouwen.²⁵¹ De jongen wordt in 1505 al aangeduid als ‘lutyke’ knecht (kleine knecht), terwijl in een rekening over 1499 gesproken wordt over

²⁴⁸ Dit was de helft van een voormalige uithof (kloosterboerderij) van het klooster Mariëngaarde. Vriendelijke mededeling van J. Mol. Ook in het nabij Finkum gelegen Jelsum blijken de grootste boerderijen in het algemeen op kloostergrond te liggen.

²⁴⁹ Mol, *De Friese huizen van de Duitse orde*, 290 en 307.

²⁵⁰ Ibidem, 307.

²⁵¹ Ibidem, 178.

een ‘bauknecht’ (akkerbouwknecht), termen die later ook gangbaar zouden zijn voor een tweede en een eerste knecht. Zowel de in de rekening gebruikte namen als het vóórkomen van loonarbeid rond 1500 suggereren dat l rond deze tijd het gebruik van inwonende betaalde arbeid bij het exploiteren van een bedrijf niet ongevoel moet zijn geweest.

Het aantal knechten en meiden komt min of meer overeen met de latere opgaven. Het loonniveau bedroeg vermoedelijk enkele guldens per jaar. In de hooi- en oogsttijd werd extra personeel ingeschakeld. Toch zijn er weinig tekenen die er op wijzen dat er in het begin van de zestiende eeuw een grote groep losse, uitwonende arbeiders, die als vaste kracht of dagarbeider werkzaam waren op andere bedrijven, in het kleigebied woonden.²⁵² Ook de kloosters lijken buiten de hooi- en oogsttijd niet of nauwelijks gebruik te hebben gemaakt van al dan niet vaste uitwonende arbeiders.²⁵³

Voor de periode 1551-1565 kunnen de gegevens uit de kloosterrekeningen worden aangevuld met informatie afkomstig uit boedelinventarissen.²⁵⁴ In deze inventarissen worden regelmatig ook de in- en uitschulden (debiteuren en crediteuren) van boerenbedrijven genoteerd, terwijl bij een aantal van deze inventarissen ook wordt vermeld waarvoor de uitschulden waren. Het interpreteren van deze gegevens is lastig. Bij een aantal boedels worden de schulden wel vermeld maar is niet duidelijk waar ze betrekking op hebben. Het is niet onmogelijk dat een deel van de uitschulden aan het personeel al voor het opmaken van de boedels vereffend is. De gegevens die desondanks aan deze boedelverzameling kunnen worden ontleend zijn samengevat in tabel 6.1, waarbij informatie over aard en omvang van het bedrijf is toegevoegd. Bedacht moet worden dat 1 mei betaaldag was en dat in de boedels in de meeste gevallen alleen een eindbedrag staat, het is niet onmogelijk en zelfs waarschijnlijk dat een deel van het loon al betaald was. Met koeien wordt in de tabel telkens gedoeld op melkgevend koeien, daarnaast waren nog kalveren, vaarzen en soms een ‘oske’, een vette koe of een jonge stier aanwezig.

De gevonden lonen zijn niet hoog: maximaal fl. 14,- voor mannen en fl. 17,50 voor vrouwen. In de boedels wordt geen loon in natura genoemd. De hoogste lonen werden betaald op de bedrijven met de meeste koeien, wat suggereert dat juist op die bedrijven de behoefte aan volwaardige arbeidskrachten het grootst was en dat de lagere lonen jongeren betreffen. Op het bedrijf te Waaxens na hebben de bedrijven met meer dan 14 melkkoeien 2 tot zelfs 3 inwonende personeelsleden; bij Waaxens is niet uitgesloten dat oudere stiefkinderen van de weduwe (kinderen uit het vorige huwelijk van de man) hebben meegewerkt. In ieder geval maakt de weduwe volgens de tekst een ‘scheidinge’ met deze

²⁵² Spahr van der Hoek en Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 91.

²⁵³ Mol, *De Friese huizen van de Duitse orde*, 289-291 en 302-308.

²⁵⁴ Post, Transcriptie boedelinventarissen Hennaarderadeel.

Tabel 6.1 Schulden in boedelinventarissen aan vast personeel in stuivers, Hennaarderadeel, 1550-1565

Datum	Plaats	Man	Vrouw	Aantal koeien	Ploeg
18 mei 1552	Hidaard		108	8	Ja
27 maart 1556	Welsrijp	280		21	Nee
		70			
10 april 1559	Spannum	24 paar schoenen*		10	Nee
17 april 1559	Oostereind		112**	14	Nee
20 april 1559	Oostereind		56***	18	Nee
			168		
20 maart 1561	Waaxens		350	23	Ja
2 maart 1562	Oostereind	30	36	16	Nee
4 maart 1562	Itens	108	48	18	Nee
5 oktober 1562	Itens#	132	96	16	Ja
		156,5			
2 november 1572	Oostereind		72	geen boerderij	

* dienstknecht; ** 'daarvan zijn ontfangen een paar schoenen voor 4,5 stuivers' ; *** geslacht niet duidelijk, er staat: 'oude dienstbode'; # Met watermolen

Bron: Post, transcriptie boedelinventarissen Hennaarderadeel.

kinderen in plaats van met een voogd.

De loonhoogte zowel als de hoeveelheid personeel kan worden afgezet tegen de gegevens uit de bekende boekhouding van het in dezelfde omgeving gelegen bedrijf van Hemmema, waarvan we zeker zijn dat ze voor een heel jaar gelden.²⁵⁵ In 1570 waren er op dit op goede grond gelegen en betrekkelijk grote bedrijf drie inwonende mannelijke personeelsleden en twee vrouwen, in 1571 kwam daar nog een meisje bij. In 1572 beperkt het personeel zich tot 'slechts' twee mannen en twee vrouwen, hoewel uit de lonen in vergelijking met de voorgaande jaren is op te maken dat dit geen al te jong personeel kon zijn geweest. In 1572 worden in de boekhouding echter slechts een man en twee vrouwen genoemd; een van de vrouwen moet gezien het loon vrij jong geweest zijn. Een eerste knecht verdiende anno 1570 bij Hemmema ongeveer 300 stuivers, een eerste meid ongeveer 280 stuivers. Voor mannen- zowel als vrouwenlonen komt het ruwweg overeen met de gegevens uit de tabel, die van ruwweg tien jaar eerder zijn. Bij Hemmema was het verschil tussen de mannen- en de vrouwenlonen gering, in tabel 6.1 blijkt het hoogste loon zelfs een vrouwenloon te zijn. Dit was geen historische onmogelijkheid. In Zuid-Holland waren rond 1800 in sommige streken de lonen van inwonende meiden ook hoger dan de lonen van inwonende knechten.²⁵⁶ Maar in 1706 was dit in Friesland althans op

²⁵⁵ Slicher van Bath, 'Een Fries landbouwbedrijf'.

²⁵⁶ 'Landbouwenquête 1800', *Historia Agriculturae I*, 265.

het Hibma bedrijf veranderd. In dit jaar bedroegen de bodelonen op de boerderij van de Hibma's voor een eerste knecht 1120 stuivers: fors meer dan in 1570. De eerste meid kreeg in dat jaar echter slechts 360 stuivers.²⁵⁷ Zowel in 1570 als in 1706 was het loon in natura voor de knecht beperkt tot een of twee paar schoenen, terwijl de meid in 1570 slechts schoenen maar in 1706 ook nog 'dubbel goed' (twee stel kleren) kreeg. Wellicht dat dit laatste iets van de relatief geringere stijging van het vrouwenloon kan verklaren.

Het relatief grote aantal inwonende personeelsleden suggereert dat de arbeidsbehoefte van een bedrijf anno 1570 op het gebied van inwonend personeel zeker niet minder was dan ruim honderd jaar later, terwijl ook de manier waarop in een deel van deze behoefte werd voorzien – inwonend personeel dat kost en inwoning kreeg naast een jaarwedde en een kleine vergoeding in natura – dezelfde lijkt te zijn geweest. Dit valt te vergelijken met de Hibma-gegevens. Ook dit bedrijf, dat geografisch vrijwel naast het bedrijf van Hemmema lag, kende evenals het bedrijf van Hemmema in 1570 zowel een zuivel- als een akkerbouwpoet.²⁵⁸ In de periode 1697-1826 zijn er telkens drie of vier inwonende personeelsleden, als het er vier zijn meestal twee knechten, een jongen en een meid. Uit de gegevens blijkt duidelijk de wisselwerking tussen de omvang van het personeelsbestand, de omvang van het bedrijf en de gezinssituatie. In zowel 1733 als 1775 en 1789 is er sprake van het sterven van het bedrijfshoofd; zowel na 1733 als na 1789 wordt er een aantal jaren een extra knecht ingehuurd. Dat dit in 1775 niet gebeurd heeft wellicht te maken met de hoge leeftijd van de gestorvene (72 jaar), die wellicht maakte dat zijn arbeidsinzet al gering was. Tussen 1742 en 1761 wordt er extra land gepacht. Ook in deze periode is er sprake van extra personeel. Opvallend zijn op dit bedrijf de frequente wisselingen in inwonend personeel. Tot ongeveer 1795 zijn eerste knechten en meiden bij de Hibma's zelden langer dan drie tot vier jaar in dienst. De gegevens wekken de indruk dat er tussen 1551 en 1826 wat betreft het aantal inwonende personeelsleden geen dramatische veranderingen hebben plaatsgevonden. Ook rond 1560 waren drie inwonende personeelsleden geen uitzondering! Aan het eind van onze periode geven landbouwbeschrijvingen voor Friesland aan dat het 'gemiddelde' veeteeltbedrijf gebruik maakte van een inwonende knecht en een inwonende meid. Akkerbouwbedrijven hadden vaak ook nog de beschikking over een 'jongen' en een 'lytsfaam'. Dit lijkt aardig overeen te komen met het aantal van drie tot vier inwonende personeelsleden van de gemengde bedrijven zoals dat uit tabel 6.1 zowel als uit de boekhouding van Hemmema blijkt.

²⁵⁷ Ibidem, 182. Het jaar 1706 maakte deel uit van een slechte periode met lage lonen. De keuze voor dit jaar is daarom niet representatief. De eerste knecht en de eerste meid waren dat jaar beiden echter voor het derde jaar in deze functie werkzaam, zodat het niveau van de lonen niet werd beïnvloed door een eventuele zeer jonge leeftijd.

²⁵⁸ Ibidem, 182-190. De termen die in de boekhouding worden gebruikt zijn grutfaint, boufaint, middelfaint, feint, ûnderfeint, jonge, grutfaam, faam, ûnderfaam, lytsfaam.

Grote veranderingen lijken zich wel bij de losse arbeid te hebben voorgedaan. Aan het eind van onze periode moet losse arbeid veel belangrijker zijn geweest dan aan het begin. Maar deze conclusie komt eerder voort uit het gebrek aan gegevens voor de zestiende en de zeventiende eeuw dan uit werkelijk inzicht in de situatie. De boedelinventarissen geven wat betreft losse arbeid slechts zeer spaarzaam informatie over arbeid ‘aan het huis’, waarvan niet duidelijk is of het onderhoudswerk dan wel boerenarbeid was. Daarnaast wordt een enkele maaier of zweler genoemd die, omdat ze gemaaid hadden, recht op gras hadden. Hemmema nam in de zestiende eeuw eigenlijk alleen losse arbeid aan tijdens de (hooi)oogst, terwijl ook de kloosters aan het begin van de zestiende eeuw enkel tijdens het hooien en oogsten losse arbeid aannamen. Op een bedrijf in Sexbierum werden rondom 1800 echter ook allerlei andere werkzaamheden door losse arbeiders verricht (zie tabel 8.1).

Samenvattend kan worden gesteld dat in ieder geval de grotere bedrijven tussen 1550 en 1570 gebruik maakten van inwonend personeel, dat de kloosters dit al eerder deden, dat er regelmatig meerdere inwonende arbeiders of arbeidsters waren en dat het loonniveau anno 1560 vergeleken met de achttiende eeuw aanzienlijk lager was, ook wanneer rekening wordt gehouden met de stijging van de prijzen na 1570. In de eerste helft van de zestiende eeuw wijzen de kloosterrekeningen erop dat ook toen van enkele inwonende personeelsleden gebruik werd gemaakt, waarbij uit de boekhoudingen is op te maken dat er tussen het personeel een duidelijke arbeidsdeling was, die althans wat de gebruikte termen betreft, overeenkomt met een veel latere periode. Tussen de zestiende en de achttiende eeuw tekent zich volgens deze spaarzame gegevens op geen enkele manier een opvallende toe- of afname van de hoeveelheid inwonend personeel af. Op de hoeveelheid personeel zal in een volgend hoofdstuk nog worden teruggekomen. Voorlopig is het voldoende te constateren dat, als er zich in de periode 1511-1830 grote veranderingen in de inzet van personeel hebben voorgedaan, dit vooral op het gebied van los personeel moet zijn geweest.

Dag- en jaarlonen van mannen en vrouwen

Binnen de landbouw was sprake van verschillende lonen. Ten eerste was er de beloning van het vaste, inwonende personeel.²⁵⁹ Dit kreeg elk jaar zoals we hierboven gezien hebben een vastgesteld bedrag aan geld en daarnaast ook kost en inwoning, terwijl er regelmatig sprake is van schoeisel, textiel en andere producten als emolument. De dagloners kregen meestal een bedrag per dag of per week, al dan niet inclusief kost- en drinkgeld. In andere gevallen werden ze per eenheid werk betaald, bijvoorbeeld bij het maaien.²⁶⁰ Daarnaast moet uiteraard

²⁵⁹ Uitgebreid hierover in Groningen in een wat latere periode: Collenteur en Paping, ‘De arbeidsmarkt voor inwonend personeel’.

²⁶⁰ Uitgebreid hierover: Gooren en Heger, ‘Per mud of bij de week gewonnen’.

gerekend worden met de beloning van de gezinsleden die in het bedrijf werkten. Deze kregen weliswaar geen vast loon uitbetaald maar ontleenden wel een inkomen aan het bedrijf. In het onderstaande zullen we zo goed en zo kwaad als het gaat op de genoemde loongroepen ingaan, te beginnen met het loon van de inwonende arbeiders en arbeidsters. De gegevens zijn gebaseerd op een loonboek van de familie Hibma. Het gebruik van een enkele bron om de loonontwikkeling over meer dan een eeuw in beeld te brengen is uiteraard mager. Andere gegevens zijn voor het noorden van het land tot ongeveer 1750 momenteel niet beschikbaar. Bovendien heeft dit loonboek de volstrekt unieke eigenschap dat het van één bedrijf loongegevens bevat die lopen van het eind van de zeventiende tot het derde decennium van de negentiende eeuw (1697-1824). Daarnaast zijn de gegevens vergeleken met de gegevens van Paping voor Groningen en een boekhouding voor de periode 1799-1809.²⁶¹

Grafiek 6.1 toont driejarige gemiddeldes van de jaarlonen van zowel knechten als meiden. Het blijkt dat de lonen direct na 1700 sterk dalen, om omstreeks 1730 weer te herstellen tot het niveau van het eind van de zeventiende eeuw.²⁶² Daarna blijven de lonen van de knechten min of meer gelijk, terwijl de vrouwenlonen nog een duidelijke stijging vertonen.²⁶³ Aan het eind van de periode is sprake van een sterke en plotselinge daling. Het is de vraag waardoor deze ontwikkelingen werden veroorzaakt. Het is duidelijk dat de ontwikkeling rond 1820 geen uitzondering is. In Groningen vonden volgens de gegevens van Paping in exact dezelfde jaren ook sterke dalingen van de lonen van inwonend personeel plaats.²⁶⁴ Het niveau van de lonen in Groningen is wel lager, maar dat wordt veroorzaakt doordat in de reeks voor Friesland enkel de lonen van de eerste knechten en meiden zijn gebruikt. De oorzaak van de daling van de lonen na 1820 was zowel in Groningen als Friesland dezelfde: een zeer sterke daling

²⁶¹ Paping, *Voor een handvol stuivers*, 346-349; Tresoar, Inventaris van de verzameling handschriften afkomstig van de Provinciale Bibliotheek in Friesland, no. 1187. Zie ook Priester, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 674-675. Voor enkele Noord-Hollandse gegevens voor het begin van de achttiende eeuw: Meihuizen en Kuperus (red.), 'Het Shultregister van Jacob Koorn', 338-341.

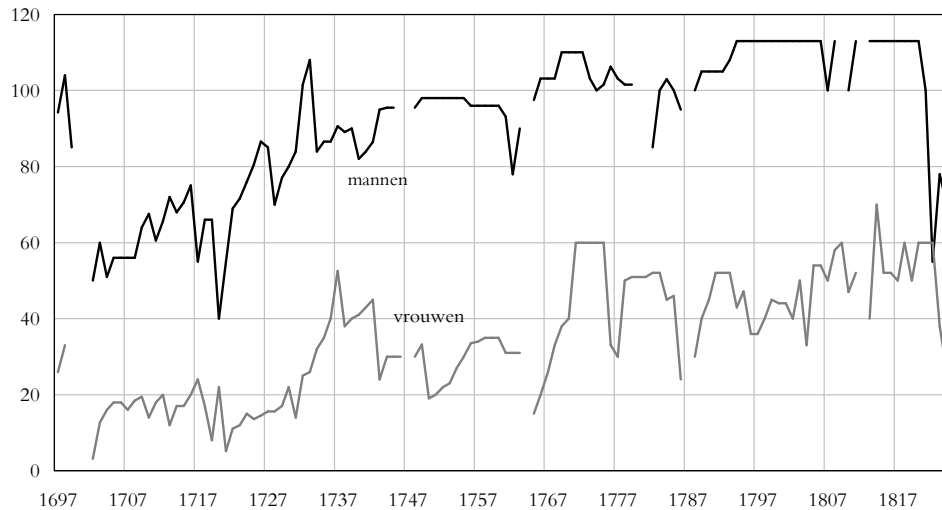
²⁶² Inwonend personeel kreeg een geldloon, kost en inwoning zowel als enig loon in natura zoals één of twee paar schoenen en enige kleding; in totaal met een waarde van vijf tot tien guldens (prijsspeil zeventiende eeuw). De waarde van de kost en inwoning was uiteraard veel belangrijker en kan wellicht op een bedrag van rond de 70 tot 80 gulden worden geschat. Een losse arbeider kon in een goed jaar met veel werkbare dagen tussen de 200 en 300 gulden verdienen.

²⁶³ Uit het Shultregister van Jacob Koorn valt een loonreeks te construeren voor de periode 1734-1747. Inclusief compensatie voor betaling in natura (die dus in geld werd omgerekend) bedroegen de mannenlonen in deze periode tussen de 43,- en de 86,- waarbij de lagere lonen aantoonbaar voor jonge knechten werden betaald. De eerste meid verdiende tussen de 50,- en de 82,- plus nog enige hemden en schoenen. De 82,- was erg hoog, exclusief natura en werd maar eenmaal betaald; als deze meid ook nog zou spinnen dan kreeg ze er nog twee hemden bij. De tweede meid verdiende één keer 12,50 en twee keer ongeveer 35,- plus enige hemden en schoenen. De meiden lijken, gezien de ontwikkeling van hun loon in achtereenvolgende jaren, iets ouder te zijn geweest dan de knechten.

²⁶⁴ Collenteur en Paping, 'De arbeidsmarkt voor inwonend personeel', 133. Meihuizen en Kuperus (red.), 'Het Shultregister van Jacob Koorn', 338-342.

van de landbouwprijzen na 1817.²⁶⁵ De overeenkomst met de ontwikkeling in Groningen en de aanwijsbare oorzaak van de daling rond 1820 wijst erop dat ook de daling na 1700 en de stijging rond 1730 ook algemene verschijnselen waren, hoewel daarbij uiteraard enige voorzichtigheid in acht moet worden genomen.

Grafiek 6.1 Jaarlonen van inwonend personeel in guldens, 1697-1824

Bron: Tresoar, Toegang 347 no. 387.

Waarschijnlijk werd de daling van het loonniveau na 1700 en het lage niveau tot ruwweg 1720 veroorzaakt door een hele reeks van rampzalige gebeurtenissen.²⁶⁶ Volgens Faber werd 1698 gekenmerkt door een misoogst, waren er overstromingen in 1701, 1702, 1703 en 1704 en was er in 1709 opnieuw sprake van een misoogst. In 1714 brak de veepest uit die pas rond 1719 weer verdwenen was en in 1717 was getuige van de ergste overstroming van de eeuw.²⁶⁷ Rampen waren in de eeuwen die deze studie bestrijkt geen uitzonderlijke fenomenen, maar deze reeks moet ook destijds exceptioneel zijn geweest.

Opvallend is dat de pachten in deze jaren, net als rond 1820, veel minder daalden dan de lonen. Wellicht dat de langere duur van de pachtcontracten ten

²⁶⁵ Vergelijking met Zeeland leert dat het niveau van de lonen van eerste knechten in Zeeland ongeveer tien tot twintig gulden hoger lag, terwijl de ontwikkeling van deze lonen tussen 1750 en 1820 te vergelijken was met de ontwikkeling in Friesland. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 104. De knechtslonen die door Jacob Koom in 1734-1737 in Noord-Holland werden betaald lagen duidelijk lager dan in Friesland, de lonen van meiden lagen hoger. Meihuizen en Kuperus (red.) 'Het Shultregister van Jacob Koom', 338-342.

²⁶⁶ De daling van de waarde het totale loon, dus inclusief kost en inwoning, was uiteraard veel minder groot.

²⁶⁷ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 463.

opzichte van de looncontracten er mede toe leidden dat korte termijn fluctuaties door de boeren via lagere lonen gedeeltelijk werden afgewenteld op de arbeiders.²⁶⁸ Wel zien we in het bijzonder in en direct na de eerste periode van de veepest dat het Sint Anthony Gasthuis problemen heeft met de verhuur van losse percelen en overgaat tot inscharing van koeien en de verkoop van hooi. Enkele decennia later krijgt het Ritske Boelema Gasthuis in verband met de tweede uitbraak van veepest (1744-1749) met dezelfde problemen te maken. In 1749 kan men een los perceel slechts 'tegen de floeren' verhuren, waarbij de pachter enkel de grondbelasting hoeft te betalen. In 1750 lukt zelfs dat niet en neemt het gasthuis zelf de grond in exploitatie als hooiland.²⁶⁹ In beide gevallen wordt de pacht van de zathen echter wel afgedragen door de boeren, zij het dat enkele boeren in verband met het sterven van hun veestapel forse kortingen krijgen. Duidelijk zal zijn dat de problemen met het verhuren niet werden veroorzaakt door een economische, door vraaguitval veroorzaakte crisis van de landbouw maar door de enorme sterfte onder het rundvee. Op het gebied van de lonen dalen in deze jaren slechts de vrouwenlonen, waarbij de daling vergeleken met die van het begin van de eeuw betrekkelijk gering is.

Even opmerkelijk als de daling van de lonen op het bedrijf van de Hibma familie na 1700 is het herstel na 1725, toen de Friese landbouw in wat normalere omstandigheden terecht kwam. De loonontwikkeling vertoont een opmerkelijke overeenkomst met de gegevens van Faber over de boteraanvoer aan de waag van Sneek.²⁷⁰ Kennelijk werd de lange termijn rentabiliteit van het bedrijf niet aangetast door de desastreuze gebeurtenissen van het begin van de achttiende eeuw. Wanneer de reeksen worden geanalyseerd, dan blijkt dat vooral na 1770 de lonen van de meiden relatief stegen ten opzichte van die van de knechten. Deze stijging viel samen met een toenemend belang van de handel in zuivelproducten en een duidelijke stijging van de relatieve prijzen van veeteeltproducten ten opzichte van de akkerbouwproducten.²⁷¹ Het is daarom niet uitgesloten dat ze werd veroorzaakt door een vaardigheidspremie voor goede botermaaksters.²⁷² Ook de toename van het wieden in de achttiende eeuw kan hier een rol hebben

²⁶⁸ Collenteur en Paping, 'De arbeidsmarkt voor inwonend boerenpersoneel', 133. Geldlonen van mannelijke inwonende personeelsleden in Groningen daalden van 97 gulden in 1820/'21 naar 50 gulden in 1827/'28. Maar ook de lonen van vast personeel werden ruim en jaar voor de betaaldag op 1 mei vastgesteld en kenden dus een betrekkelijk rigide karakter. Paping noemt een vertraging van de lonen op de (prijz) conjunctuur van 2 jaar. Vriendelijke mededeling van Richard Paping.

²⁶⁹ Historisch Centrum Leeuwarden, Inventaris Ritske Boelema Gasthuis no. 62.

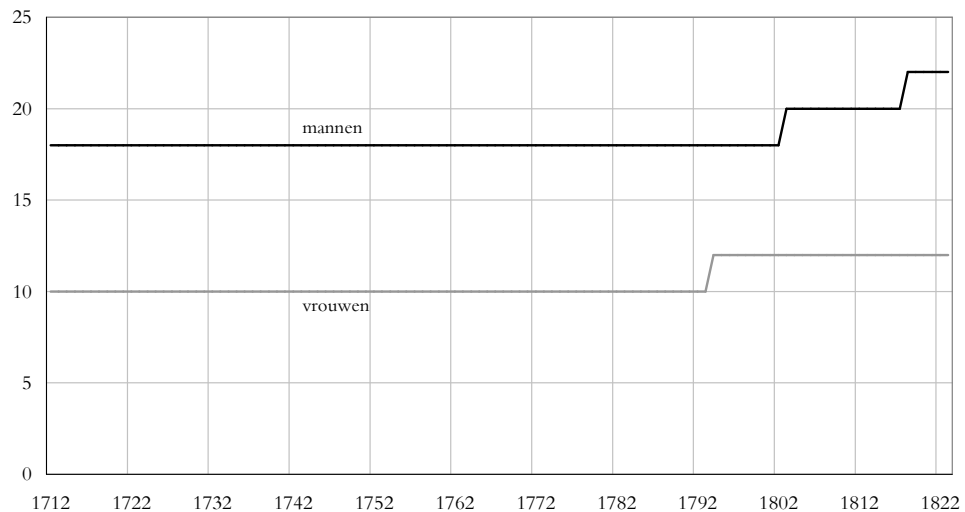
²⁷⁰ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, grafiek IV.15, 598.

²⁷¹ Zie over dit laatste: Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 191-198.

²⁷² Opvallend is dat rondom 1800 eerste meiden in het Zuid-Hollandse zuivelgebied, waar eerste klasse boter en kaas werd gemaakt, tot 120 gulden en meer konden verdienen. Dit lag nog boven het loonniveau van een eerste knecht. 'Landbouwenquête 1800', *Historia Agriculturae* 1, 265.

gespeeld.²⁷³ Naast jaarlonen werden er ook daglonen uitbetaald. Uit grafiek 6.2 blijkt dat de daglonen van vrouwen rond dezelfde tijd begonnen te stijgen als de jaarlonen van vrouwen, en voordat er sprake was van een aantoonbare stijging van de zomerdaglonen van mannen.

Grafiek 6.2 Daglonen van mannen en vrouwen in stuivers, 1712-1824

Bron: Tresoar, Archief van het college van voogden van het Dr. H. Poptaslot, inv. nr. 649-780 (bijlagen bij de jaarrekeningen).

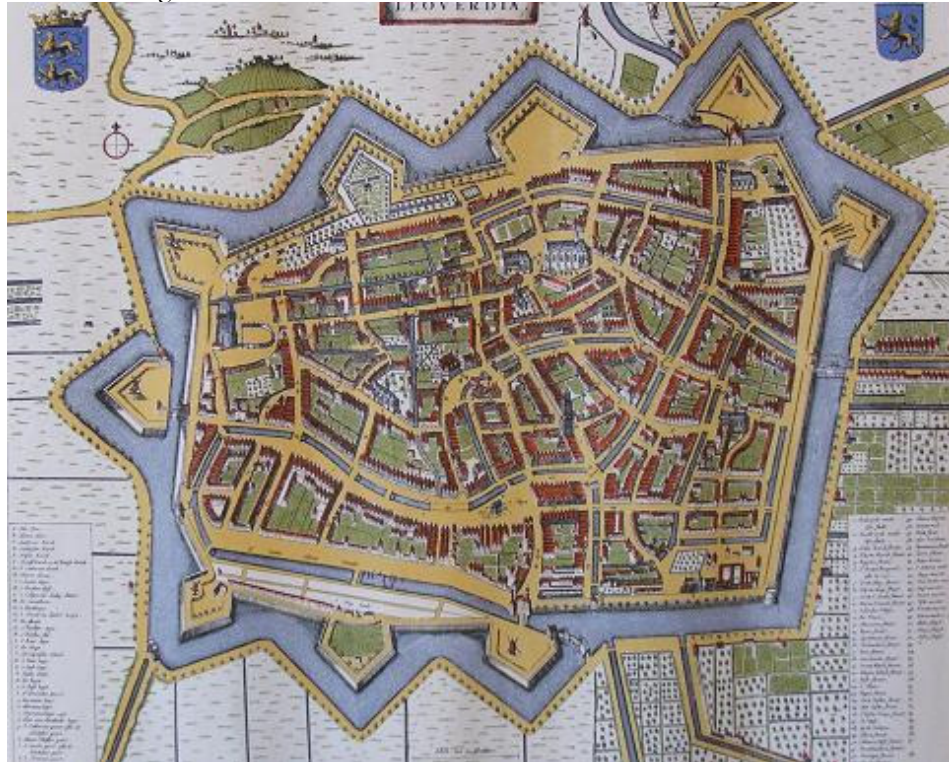
De daglonen van mannen zijn gebaseerd op de bijlagen bij de jaarrekeningen van het Poptagasthuis en betreffen de meest frequent voorkomende activiteit, schilderen. Dit schilderen werd vanaf ongeveer 1720 door dezelfde familie uitgevoerd. Ter vergelijking: het zomerloon van de baas in de winkel van de familie Kingma in Makkum bedroeg na 1751 17 tot 18 stuivers, de lonen op de werf van de Kingma's stegen van 12,5 stuivers in de periode 1773-1775 tot 18,67 stuiver in de periode na 1776, met een tijdelijke piek van 20 stuivers in de jaren 1781-1783 omdat er toen kwaliteitsproductie voor de Admiraliteit moest worden gemaakt.²⁷⁴ De daglonen van vrouwen zijn gebaseerd op de lonen uitbetaald tijdens de jaarlijkse grote voorjaars schoonmaak van het Poptaslot, eind mei en begin juni. In tegenstelling tot de reeks voor mannen betreft dit dus ongeschoolde arbeid. De stijging aan het eind van de achttiende eeuw van de mannen- en

²⁷³ Vriendelijke mededeling Otto Knottnerus. Volgens een aantal door Baars bewerkte boekhoudingen uit de achttiende eeuw was het wieden eigenlijk de enige activiteit die, in de Beyerlanden in de achttiende eeuw, duidelijk meer arbeid ging vragen. Baars, 'Boekhoudingen'.

²⁷⁴ Tresoar, Archief familie Kingma no. 837, 845 en 849

vrouwenlonen past in het patroon van een in deze jaren gunstiger economische ontwikkeling in het noorden van De Republiek dan in Holland, waar de lonen stagneerden. Toch was de toename van de lonen niet voldoende om de koopkracht te handhaven.

Kaart 6.1 Vogelvluchtk kaart van Leeuwarden ca 1650

Leeuwarden omstreeks 1650. Duidelijk zichtbaar is het tuinbougebied ten oosten en zuid-oosten van de stad. Op een kaart uit 1622 ontbreekt dit gebied nog grotendeels. Ook binnen de stad werd achter de huizen nog veel grond als tuinbouwgrond gebruikt. Rondom de stad werd door de meer welvarende burgers van de stad grond gepacht waarop een melkkoe werd gehouden of waarop een os werd vet gemest. Al in 1511 hoorden deze percelen rondom de stad tot de duurste van heel Friesland. Links iets boven het midden is de bleek zichtbaar.